

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА СТЕНОПИСИТЕ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Стенописната декорация на църквата, според ктиторския надпис на цар Иван Асен II, е била изцяло завършена през 1230 г., в която българският владетел излязъл на бран и победил епирския император Теодор Комнин. Въпреки конкретните данни въпросите за изясняване на датировката на оцелялата живопис в храма не са лесни за разрешаване, тъй като стоят тясно свързани със споровете за архитектурната история и археологическата среда на целия църковен комплекс, проучването на който все още продължава наред с многогодишните търсения за намиране на най-подходящото решение за изграждането на защитно покритие и цялостно експониране на обекта (Пл. I). Разглежданата проблематика е предмет на оживени дискусии, които обаче сериозно възпрепятстват възможностите за поставянето на сваления от реставраторите още през 60-те години на XX в. стенописен календар на своето място в притвора на църквата или пък излагането му в експозицията на търновския музей, където са показани оцелелите фрескови пана от екзонартекса и диаконикона. Именно в тази светлина е интересно да отделим специално внимание на историята на проучванията на живописата в храма, и то най-вече в контекста на нейната датировка, като същевременно опитаем да очертаем по-важните етапи, свързани с провежданите досега археологически разкопки и демонтажни дейности, довели до откриването по различно време на нови стенописи.

Оцелелите стенописи в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ още от началото на века привличат вниманието на изследователите. Първите сериозни сведения за тях намираме в описанията на Ф. Успенски. Благодарение на неговите фотографии, графични схеми и рисунки днес получаваме представа за някои от сцените, стояли на западната стена на наоса и върху източната стена на притвора (т. е. от другата страна на същата стена), която земетресението през 1913 г. унищожава почти до основи¹ (Пл. I-5-9). Позовавайки се на надписа от колоната на цар Иван Асен II, Успенски датира стенописите в първата половина от XIII в. Преди земетресението на някои от фреските са направени доста сполучливи копия, които остават и до днес единственото свидетелство за характера на унищожената живопис. Едва през 1985 г. Ж. Вържарова

публикува оставените от Ф. Успенски скици и бележки, които се явяват от значение за възстановяването на стенописните регистри именно върху западната стена на наоса.² Малко по-късно, коментирайки резултатите от първите редовни разкопки в църквата, проведени от търновското археологическо дружество през 1906 г. М. Москов предлага важни сведения за наличието на два пласта живопис над гробниците в южната част на наоса³ (Пл. I- 4). Също така в резултат на тези разкопки във вътрешността на западната пристройка, определена неточно като мавзолей, се откриват следи от средновековна живопис - по-голямата част от стенописен цокъл върху нейната западна стена и една запазена сцена над входа на западната фасада на притвора (Пл. I- 16, 12). Към този най-ранен проучвателски етап трябва да отнесем и възстановителните работи на църквата, извършени след земетресението от 1913 г., когато Й. Господинов и Б. Филев провеждат спасителни разкопки „...със задачата да се разкрие източният зид на църквата с апсидите ѝ, затрупани от насипа на шосето“, вследствие на които за първи път са открити останки от южната галерия на храма, като се установяват и следи от стенописна украса върху южната фасада на наоса⁴ (Пл. I- 3). Всички тези първични данни за наличието на фрескова украса от първите разкопки за съжаление до днес почти не са използвани от проучвателите на Иван-Асеновия храм.

Подробно изследване на стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ прави А. Грабар, обаче с една единствена уговорка, че няма да се занимава със стенописната декорация на пристройката, тъй като тази част от църквата според него е по-късна от 1230 г. и освен това нищожните фрагменти, запазени в нея, нямат нищо общо с живописиста в наоса и притвора.⁵ Разширеният иконографски и стилови анализ при разглеждането на отделни сцени му дават основание да коментира тяхната датировка, приета отначало „a priori“ от надписа на колоната на цар Иван Асен II. Освен него К. Миятев, изследвайки надписите в църквата „Св. Четиридесет мъченици“, опитва да даде някаква представа за пространственото разпределение на календарните сцени в притвора, като за дата на живописиста приема тази от надписа върху колоната - 1230 г.⁶ Следвайки А. Грабар, Б. Филев също изтъква преходния характер на стенописите в храма, стоящи между паметниците на византийското изкуство от XII в. и тези от XIV в.⁷ Подробно внимание на тази живопис отделя и Н. Мавродинов, излагайки прецизни наблюдения за използваните от художниците ръкописни византийски образци от XII в. Все пак и този автор приема като датировка 30-те години на XIII в., като отбелязва някои иконографски елементи и стилови особености, според които смята, че тези стенописи са предвестници на живописиста от XIV в.⁸ В тази посока на един много важен конкретен факт пръв обръща внимание А. Грабар. Става въпрос за живописен приём, при който светлините на червенообагрените обеми се постигат чрез сини бликове.⁹ Именно затова А. Грабар отбелязва, че „...този начин, съставляващ един от най-характерните признаци на живописиста от XIV в. и следващите векове, е особено интересен тук“ (църквата „Св. Четиридесет мъченици“), а К. Миятев също

припомняйки този похват в стенописите на Иван-Асеновия храм в Търново, отнася живописната украса на църквата „Св. Марина“ при Карлуково към кръга на търновските паметници от XIV в.¹⁰ Точно по този повод Н. Мавродинов изтъква, че „...употребата на допълнителни тонове, наследство от елинистическото изкуство, се явява за първи път в източната християнска живопис“ тук в църквата „Св. Четиридесет мъченици“.¹¹

На този етап от проучванията е видно, че проследяването на мненията на изследователите по отношение датировката на стенописите на църквата показва приемане на годината от ктиторския надпис на Иван Асен II, независимо че наред с това почти всички от тях изтъкват редица стилови особености характерни за изкуството на XIV в., считайки обаче, че тези тенденции за пръв път се откриват именно в живописата на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

Извършените сондажи от арх. Б. Кузупов във връзка с реставрацията на западната пристройка на църквата (датирана от него в XIV в.) слагат началото на нов етап в проучването на стенописите в храма, включващ обследване и почистване, химически анализи, сваляне и пренасяне на нова основа на оцелялата живопис от притвора.¹² Така още през 1962 г. Б. Филатов и Л. Прашков правят оглед на регистрираните още от М. Москов стенописи върху западната фасада на притвора¹³, а през 1964 г. са свалени и почистени календарните сцени в притвора от реставраторски екип, ръководен от З. Баров¹⁴ (Пл. I-8, 10, 11-13). Още тогава се установява наличието на залегнати стенописи между фасадата на притвора и стените на долепената западна пристройка, което според Л. Прашков показва, че „...не само нишата над вратата, но и цялата западна фасада е била изписана“, т. е. се касае за неизтъкван досега факт в историята на паметника.¹⁵ Изключително полезни за цялостното изясняване на проблематиката и прецизиране на датировката се оказват и резултатите от неговите наблюдения за технологията на живописата, използваните пигменти, свързватели и мазилки. С помощта на микроанализ Л. Прашков установява, че живописата в притвора е многослойна и е работена „на сухо“, т. е. не е с техниката на мокрото фреско, а е нанасяна върху вече изсъхналата мазилка, факт, отбелязан от А. Грабар като типичен за фреските от времето на Второто българско царство. Много е интересна констатацията, която Л. Прашков прави за стенописите върху западната фасада на притвора, които в технологическо отношение се оказват твърде близки до тези с календара от притвора, т. е., че по време на изписване те също могат да се отнесат около 1230 г.¹⁶

Най-важни са археологическите разкопки и демонтажните работи, проведени от В. Вълв през 1970 -1974 г., по време на които бяха разкрити затиснатите от западната пристройка стенописи върху западната фасада на притвора.¹⁷ Тези фрескови фрагменти също са почистени и свалени през 1970-1971 г., а процесът по разкриването им е публикуван от З. Баров¹⁸ (Пл. I-11, 12, 13). Същият реставратор смята, че тези фрагменти „...са част от цялостна вътрешна живописна украса на някакъв първи строителен етап на западната пристройка“, към която принадлежат и „...скритите зад пристроените ъгли

пиластри стенописи от северната и южна стени“.¹⁹ Така се слага началото на голяма полемика между реставратори, архитекти и изкуствоведи по въпроса дали новооткритата живопис е интериорна или фасадна, която дори и днес продължава. Освен това изводът на З. Баров, че „...резултатите от физико-химическите и техноложическите и изкуствоведческите анализи на стенописите от западната пристройка и тези в притвора на църквата говорят, че те са от един и същ период, което води до коригиране на датировката на календарните сцени от притвора или на гробничната пристройка“²⁰, се използва по различен начин от изследователите и дори провокира опити за едновременната датировка на наоса, притвора и екзонартекса.

По време на разкопките на В. Вълв (през 1970-1971 г.) арх. Ст. Бояджиев има възможност да се запознае с някои от по-важните нови данни и разкрития по отношение на архитектурата на църквата. В резултат на това същият изследовател през 1972 г. публикува на френски език своя концепция за строителната история, архитектурния вид и живописиста на храма „Св. Четиридесет мъченици“, отбелязвайки съществуването на екзонартекс преди западната пристройка²¹. Именно тук по отношение календарните фрески в притвора арх. Ст. Бояджиев изказва възможността те да се датират значително по-късно - в XV в. (Пл. I- 8, 9, 10).

Специално изследване на стенописите от църквата прави Л. Мавродинова, което е отпечатано в началото на 1974 г.²² В него, наред с подробния стилово-иконографски анализ авторката коригира редица грешки и неточности в предходните изследвания, свързани с разчитането на календарните сцени, като изцяло подкрепя мнението на всички автори, които датират фреските в 1230 г., според колоната с надписа на цар Иван Асен II. Анализирайки стенописите, Л. Мавродинова изтъква, че „...както по иконография, така и по реда и подбора на празниците, а и по стил календарните сцени отвеждат към паметници цариградски и синайски от втората половина на XI в.“²³ Същевременно с това тя констатира „...едно ново и характерно за живописиста на паметника смекчаване на сухата комнинова линия по силуети и драперии, което придава финес и мекота на цялата живопис“.²⁴ С традициите на източнохристиянското изкуство от този период се свързват и надписите върху фреските, като се отбелязва и „...новото, което идва едновременно по пътя и на новата техника и похвати“ (фрескови подложки и дорисуване на „сухо“).²⁵

За синхронизиране на времето на изписване на календара и фреските от западната фасада на притвора Л. Мавродинова използва заключенията от физико-химическия анализ, публикуван от Л. Прашков. Според нейните основни изводи стенописите на църквата в тематично и иконографско отношение са уникални за времето си явления, тъй като стенописният менологий и сцените „Пророк Илия в пещерата“ и „Поученията на Св. Йоан Златоуст“ се отнасят към годината от надписа на Иван Асен II - 1230 г. и се оказват първите иконографски примери в монументалното изкуство на Балканския полуостров.²⁶ Две десетилетия по-късно същата изследователка

опитва да внесе известен коректив в становището си, изтъквайки, че пророк Илия заедно с другите изображения върху тази стена (защипаните стенописи) „...е създаден, ако се съди по моделировката и пропорциите на фигурата, по-късно“ от календарните сцени, но същевременно настоява, че „...съставът на боите, редът на полагането на различните живописни слоеве при изображението и дрехите и други особености обаче сближават доста тези изображения с живописата от календара“.²⁷

Единствена от всички изследователи на живописата на църквата Л. Мавродинова успява да включи макар и само някои от новите наблюдения от разкопките на В. Вълв, както и тези на реставратора З. Баров по отношение на „...защипаните стенописи“, въз основа на които датира цокълната стенописна украса (открита през 1906 г.) в западната пристройка във втората половина на XIII в.²⁸ (Пл. I-16). Позовавайки се на всички тези наблюдения, единствено Л. Мавродинова откроява двата периода на западната пристройка, като към първия от тях отнася „...останките от мазилки със стенописи по неговите стени, които се свързват непосредствено със стенописния пласт върху външната западна стена на притвора“²⁹, без обаче да резглежда тази интериорна украса самостоятелно, като я синхронизира с календара в притвора и унищожените от земетресението сцени в наоса на църквата. В случая е пропуснат съществен момент от строителната периодизация на църквата, установена на този етап от археологическите проучвания в следния ред: наос, притвор, екзонартекс, западна пристройка, галерии. Оказва се, че Л. Мавродинова добре знае, че В. Вълв отнася екзонартекса в средата и втората половина на XIII в. и независимо от това тя датира живописата в него по два различни начина - фреските върху неговата източна стена (т.е. западната фасада на притвора) към 1230 г. (Пл. I-11, 12, 13), а тези с цокълната украса върху западната му стена „...не по-късно от втората половина на XIII в.“ (Пл. I-16), сравнявайки орнаменталната украса, имитираща мраморна облицовка, т. нар. *opus sectile* с тези в църквите на Трапезица и при някои други паметници на Балканите.³⁰ Неотдавна по същия начин Б. Пенкова опита да потърси единния замисъл на фреските от екзонартекса, приемайки датировката за неговото изписване също около 1230 г.³¹

Все в тази посока трябва да отбележим, че отпечатването по едно и също време през 1974 г. на работите на Л. Мавродинова, З. Баров и В. Вълв не позволяват пълното синхронизиране на резултатите от археологическите разкопки с реставраторските наблюдения и изкуствоведческия анализ. Така впоследствие се стига до прекратяване на разкопките на В. Вълв в църквата и некропола и започват да се търсят нови възможности за по-ранно изтегляне на датировката на църковния комплекс, за да може да се аргументира сензационната идентификация на гроб № 39 в северната галерия с този на българския цар Калоян (1197-1207 г.) Трябва обаче да подчертаем, че проблемът с Калояновото погребение не стои единствено пред изследователите на стенописите на църквата, тъй като и преди откриването на гроб № 39 и след

това датировката на живописиста се свързва с времето на царуването на Иван Асен II. Все пак съвпадението на времето на откриването на гроба и свалянето на „защипаните стенописи“ не дава възможности за по-сериозни корективи по отношение датировката на фреските.

Налага се още веднъж категорично да изтъкнем, че в разглеждания кръг изследвания никога живописиста от храма „Св. Четиридесет мъченици“ не е отнасяна към църква, по-ранна от тази, построена според надписа на цар Иван Асен II. Този проблем единствено е повдигнат и разработен от А. Попов, следващия проучвател на терена около църквата³², подкрепен по различен начин в етапа на разкопките (1975-1985 г.) от някои историци и архитекти.³³ Според А. Попов „...църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е манастирска, а не че манастирът е бил изграден по-късно около построената вече църква“, както предполага Н. Мавродинов³⁴, а впоследствие аргументира с проучванията си и В. Вълв.³⁵ Естествено тази своя теза А. Попов доказва със стратиграфията на откритите значителни архитектурни останки на укрепен манастирски комплекс от края на X-XI в., част от които идентифицира с познатата от средновековните писмени сведения Велика лавра „Св. Четиридесет мъченици“. Въпросната хронология, според него, е извлечена не само от археологически разкопки, но се подкрепя и от монашеската проблематика на стенописите в екзонартекса, т.е. още при изписването си през 1230 г. църквата е била манастирска, а „...е съществувала под друго име в манастира още по времето на Калоян“.³⁶

По-различно е становището на една от най-известните познавачи на византийското изкуство В. Лихачева по отношение стенописите на разглеждания паметник. В своята книга, посветена на изкуството на Византия от периода IV-XV в., спирайки се, макар и накратко, на разцвета на българската стенна живопис през XIV в., авторката характеризира две основни тенденции в нейното развитие.³⁷ Едната от тях е демократичната, стояща далеч от византийските образци, с която се свързват фреските от Западна България. Другото направление е придворно, свързано с Търновския художествен център и към него „...принадлежат стенописите в Иваново, а също така и живописиста в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, които са близки с Ивановските стенпоси не само по стил, но и по техника на изпълнение“.³⁸ Лихачова отбелязва, че в Иваново, както и в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ художниците са използвали темперна техника.

Последните археологически разкопки (1992-2000 г.), съпроводени от цялостна програма от демонтажни работи на следстоличните надстроявания на църквата, позволиха да се извършат редица нови наблюдения, които в действителност промениха досегашната представа за етапите на строителство на целия църковен комплекс (Пл. I). Резултатите от тях се оказват от особено значение за приемането на една по-различна датировка от досегашната за стенописите в наоса, притвора и екзонартекса, като от изключителна важност се явява и откриването на един неизвестен фрагмент, изглежда от най-ранната живопис в диаконикона на храма (Пл. I- 1). Както неведнъж се оказва в

досегашните етапи на проучване, възможността за цялостно археологическо изследване на църквата, особено ако то е съчетано и с демонтажи на по-късните строежи, почти винаги позволява да се хвърли нова светлина както за архитектурата, така и за живописиста на Иван-Асеновия храм.

Новите наблюдения от нашите разкопки очертават етапите на строителството на църквата в следния хронологически ред.³⁹ Първоначално е изграден само сегашният наос, за което свидетелства новооткритата ниша на западната фасада. В пода на южния кораб са вкопани две мраморни гробници за членове на царското семейство. По-късно от запад е добавен притвор, долепен на фуга към фасадата на наоса. Следва основно преизграждане на църквата, при което отново са издигнати съборените сводове и стени на наоса от север и запад, а притворът е изцяло възстановен върху старите основи. Над притвора е бил издигнат купол, който след известно време изглежда е демонтиран, а западната фасада-разчленена чрез прибавянето на два допълнителни пиластъра (Пл. I). Във времето, когато храмът е католикон на манастирът Великата лавра, са пристроени странични галерии и екзонартекс от запад. Нови масивни галерии и изграждането на западна пристройка над основите на разрушения екзонартекс бележат последното голямо преустройство на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Установената при нашите разкопки строителна периодизация на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, превърната през XIV в. в католикон на манастира Великата лавра, не позволява оцелялата стенопис в нея да се синхронизира по време с първоначалното издигане и живописване на храма, отбелязано в надписа на Иван Асен II през 1230 г. (Пл. I).

Новооткритият при разкопките през 1992 г. стенопис върху стената на южната апсида е останал зазидан след по-късните преустройства на тази част от църквата (Пл. I-1). След разкриването му реставраторите под ръководството на А. Токмакчиев свалиха оцелялата част. Оказа се, че това е цокълна стенописвана драперийна украса, върху която са разположени едри калиграфски букви - I (?), K, Ψ, Λ, Θ, Ϛ (?). В специална публикация Д. Косева допуска няколко варианта за дешифриране, един от които предлага реконструкция на цокълната живопис в трите апсиди на църквата и възможността върху тях да се разположат 40 буквени знака, които могат да се тълкуват като инициалите на патроните на храма - Светите Четиридесет мъченици от Севастия.⁴⁰ Заставайки зад тази засега работна хипотеза, се налага да напомним, че все пак да се отбелязват само с инициал имената на светци, ако липсват изображенията, е непозната практика. В късноризантийската епоха, например, има редица случаи, когато с инициали са означени имената при изображения на архангели, апостоли или пророци, но над съответната буква е отбелязана и титла за съкращение. Ако приемем, че едва доловимите вертикални линии над драперията са очертавали правоъгълни полета, в които може да са били изписани изображенията на мъчениците, то тогава тази хипотеза би добила по-завършена форма. Допускайки, че това са инициалите на Св. Четиридесет мъченици,

трябва да търсим непременно в началото на изписването им, т. е., както подсказва и Д. Косева, в североизточната част на цокъла и тяхното съкратено означение.⁴¹

От особена важност се оказват неизползваните досега сведения на М. Москов за наличието на дупластова живопис в южната част на двете гробници в наоса (Пл. I- 4), където считаме, че са стояли ктиторски надгробни изображения на членове от царската фамилия още при първоначалното изписване.⁴² Нашите предположения за преизползването на гробниците след възстановяването на Асеновата династия през XIV в. (отчасти подкрепени от плочата с царския надпис на цар Асен) също не изключват изписването на нови ктиторски портрети, които е възможно да се търсят и над гробницата в северозападния ъгъл на наоса. Изтъкнатите доводи, макар и косвено, позволяват да се приеме възможността за наличието на два стенописни пласта в наоса на църквата, а новооткритата цокълна драперия в диаконикона да е принадлежала към първия от тях е твърде голяма⁴³ (Пл. I- 1).

Въз основа на наблюденията от нашите разкопки в наоса и останените от Ф. Успенски скици и бележки и според направените копия на фреските отпреди земетресението могат със сигурност да се възстановят два регистъра от стенописната украса върху западната стена на наоса⁴⁴ (Пл. I- 5, 6, 7). Представянето на фреските „Успение Богородично“, „Старозаветна троица“ и „Сънят на Яков“ в един регистър показва обогатяване на темите и на иконографската програма - една от характерните тенденции в палеологовата живопис. Тези три сцени от западната стена на наоса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ очевидно са обединени около Богородичната тематика (Пл. I- 5, 6, 7). Подобна програма е много вероятно да е създадена в католикона на търновската Велика лавра под влияние на исихазма, получил широко разпространение около средата на века. С утвърждаването на това учение, според Е. Бакалова, безспорно нараства ролята на монашеството в обществения живот на Второто българско царство, особено важен факт, който обяснява липсата на съществени различия между дворцовото и монашеското изкуство.⁴⁵

Важно значение както за архитектурната история на църквата, така и за датирането на част от стенописите са установените при последните разкопки два строителни етапа на притворът. Новите наблюдения показваха, че през втория етап (първата половина на XIV в.) притвора е имал купол, който впоследствие изглежда е бил демонтиран. Реконструкцията на вътрешния обем на притвора от този строителен етап позволи на Д. Косева и Е. Дерменджиев да направят разгъвка на пълния годишен цикъл на стенописния календар по четирите стени и свода в два варианта - с купол и без купол⁴⁶ (Пл. I- 8, 9, 10). Възстановеният календар съдържа всичките 366 дни на годината, като на северната и южна къси стени остава място и за ктиторски надгробни изображения. Изтъкнатите в отделна публикация нови стилови и иконографски особености при отделните сцени, образи и пейзажи, както и сходството като

цяло на календара с други стенни менологии от Балканите позволяват да отнесем изписването му докъм средата на XIV в.⁴⁷ (Пл. I- 8, 9, 10).

Нашите археологически разкопки обхващаха и сектори северно, западно и южно от западната пристойка и в нейната вътрешност, в резултат на което открихме и документирахме неизвестни конструктивни елементи и архитектурни детайли от екзонартекса и получихме нови данни за неговата стенописна декорация. Изграден на фуга към притвора на църквата и западната оградна стена на комплекса, екзонартексът е имал отворена ажурна конструкция, постигната чрез оставянето на два големи аркирани отвора на западната фасада и по един на северната и южна фасади. В четирите ъгъла на постройката се е издигал по един мощен контрафорс, който заедно със стените поддържали масивен, може би тухлен свод, покрит с двускатен покрив. Постройката е имала по един вход на северната и южна стени, които са осъществявали проходната връзка между северния и южния двор на манастирския комплекс. Важен елемент от интериорната украса на екзонартекса се оказва стенописваният цокъл, открит почти изцяло върху западната стена още от М. Москов (Пл. I- 16). Следи от същия цокъл във вътрешността се откриха при нашите разкопки по северната и източна стени и върху страниците на северния вход (Пл. I- 11-15), с което всякакви съмнения за цялостната стенописна декорация на постройката могат със сигурност да отпаднат. Установи се, че фасадите на екзонартекса са били декорирани чрез редуващи се каменни и тухлени редове, а навярно и с керамично-пластична украса в участъците над аркираните отвори и сводовете, а със сигурност може да се твърди за наличието на стенописен цокъл върху северната и южна стена на постройката (Пл. I- 17). При това положение очевидно вече е трудно да се оспорва съществуването на екзонартекса. Впоследствие върху разрушения по неизвестни причини екзонартекс била издигната западната пристройка, която точно повтаря неговия първоначален план, но с дублиране и надстройка на запазените стени във вид близък до сегашната реконструкция на арх. Б. Кузупов. Естествено в това ново помещение подовото ниво е променено и стенописната украса, останала във вътрешността от екзонартекса се оказва затисната именно от тези нови стени. След издигането на западната пристройка нейната вътрешност не е била стенописвана.

Въз основа на всичко това, неотдавна, съвместно с Д. Косева посветихме специална публикация на стенописите от екзонартекса.⁴⁸ В нея, според архитектурната възстановка, е предложена и реконструкция на стенописната украса във вътрешността, която се е състояла от стенописен цокъл, а във височина са се развивали три регистъра (Пл. I- 11, 12, 13). Изцяло запазените на източната стена първи и втори пояс имат височина съответно 1,20 м и 1,70 м, докато от третия са оцелели само 0,23 м, но предполагаемата му височина е около 2-2,20 м. При сводово покритие на екзонартекса третият регистър на източната стена е бил с арковидна форма. Върху северната и южната стени е имало стенописи само в два пояса, а по самия свод не може да се каже със

сигурност дали е имало стенописна украса. При варианта с плосък таван третият регистър на всички стени е имал правоъгълна форма. Новото изследване на стенописите на екзонатекса, именно като негова цялостна вътрешна декорация предлага повече възможности за обстоен анализ на тяхната тематика, иконография и стил. В тази посока вече с повече сигурност може да се твърди, че монашеските персонажи и епизоди в първия и втория стенописен пояс са опасвали цялата вътрешност. Видно е, че в цялостната програма се откроява интересът към пустинножителството и житийните цикли и образи, посветени на велики анахорети, които са особено разпространени през XIV в., за разлика от предходните столетия, когато изцяло липсват или се срещат единични примери в стенната живопис. Двойките фигури от първия стенописен пояс са показани в ръст близък до човешкия и навярно са допълвали внушителното въздействие при някои монашески ритуали, изпълнявани в екзонатекса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Подобно въздействие е търсено и при възприемането на сцените от втория регистър. Приведени са редица примери, където изображения на светци анахорети и монаси изобилстват в украсата на притворите и екзонатексите и параклисите на редица църкви от XIV в. в Сърбия и Македония. Подобни фигури на отшелници от това време откриваме и у нас в притвора на Стария Преображенски манастир, притвора на църквата в Иваново, църквата „Св. Марина“ в Карлуковския манастир, параклиса на Аладжа манастир и др. Явно темата за пустинята, свързана с разработването на монашески епизоди, става една от основните в иконографската програма на манастирските притвори и екзонатекси през палеологовата и постпалеологовата епоха. Относно произхода на самите сюжети се посочва, че най-често те са извеждани от старозаветни текстове или от агиографията на прочути светци-анахорети. Също така се подчертава, че една от основните предпоставки за популяризацията на монашеската тематика в монументалната живопис по това време е разпространението на исихазма, чиито идеи стават водещи в развитието на византийското и Балканско изкуство през XIV в. Въз основа на изложените нови данни за архитектурната история на екзонатекса, както и направения стилови и иконографски анализ на неговата стенописна декорация позволява да се внесат „...сериозни корекции спрямо датировката на разглежданата живопис“, която според нашата интерпретация „...трябва да се свърже с времето на разцвета на палеологовото изкуство през XIV в.“⁴⁹ (Пл. I- 11-17).

Проследените етапи в изследването на живописната декорация на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в продължение на изминалото столетие много добре се очертават най-вече по време и след провеждане на археологически разкопки, които, когато са съчетани с демонтажи на следстоличната архитектура на църковния комплекс, почти винаги довеждат до откриването на нови стенописни фрагменти. През последните години археологическите разкопки и демонтажната програма за съжаление отново са прекратени поради липса на средства. Остава надеждата, че най-после ще се стигне до сполучливо

решение за надеждно защитно покритие на храма и преди цялостното експониране на комплекса археологическите разкопки най-сетне ще бъдат доведени до край.

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Успенски, Ф.** О древносттахъ города Търново. - Известия Русского археологического института в Константинополе., 7, 1901, 1-10.

² **Въжарова, Ж.** Търновските старини през погледа на руските очевидци. - Сб. Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 201-203.

³ **Москов, М.** Разкопките в черквите „Св. Димитър“ и „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. Търново, 1912, с. 23.

⁴ **Филов, Б.** Разкопки при църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Търново. - ИВАД, V, 1915, 210-211.

⁵ **Grabar, A.** La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 97-110; Стенописите в черквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - В: Избрани съчинения, т. 1, 1982, с. 22.

⁶ **Миятев, Кр.** Палеографични бележки върху няколко търновски надписа. - Годишник на народния музей за 1921, с. 84.

⁷ **Filov, B.** Geschichte der altbulgarischen Kunst., Berlin-Leipzig, 1932, s. 65-66.

⁸ **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство XI-XIII в., С., 1966, с. 96-99.

⁹ **Грабар, А.** Цит. съч. с. 23-25 и с. 33.

¹⁰ **Миятев, Кр.** Пещерната църква „Св. Марина“. - Годишник на народния музей, VI, 1936, с. 292-293.

¹¹ **Мавродинов, Н.** Цит. съч., с. 99.

¹² **Кузупов, Б.** Западната пристройка към църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - Музеи и паметници на културата, кн. 2, 1965, с. 1-9.

¹³ **Прашков, Л.** Техника и материали на стенната живопис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в гр. В. Търново. - Музеи и паметници на културата, кн. 2, 1966, с. 8, бел. 13.

¹⁴ Пак там, с. 8, бел. 14.

¹⁵ Пак там, с. 8.

¹⁶ Пак там, с. 8

¹⁷ **Вълв, В.** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. (предварително съобщение). - Археология, № 2, 1974, с. 41.

¹⁸ **Баров, З.** Разкриване на стенописни фрагменти в църквата „Св. Четиридесет мъченици“, В. Търново. - Музеи и паметници на културата, № 2-3, 1974, 93-101.

¹⁹ Пак там, с. 99.

²⁰ Пак там, с. 100.

²¹ **Bojadziev, S.** L' Eglise des Quarante martyrs a Tarnovo. - Etudes Balkaniques, 3, 1971, 143-158.

²² **Мавродинов, Л.** Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. С., 1974.

²³ Пак там, с. 41.

²⁴ Пак там, с. 41.

²⁵ Пак там, с. 33.

²⁶ Пак там, с. 28, 40-41.

²⁷ **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995, с. 46.

²⁸ **Мавродинова, Л.** Стенописите на църквата..., бел. 10 и 17, с. 7.

²⁹ Пак там, с. 7.

³⁰ Пак там, с. 7

³¹ **Пенкова, Б.** Към идейно-съдържателния контекст на стенописите от църквата „Св.

Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - Старобългаристика, № 4, XIX, 1995, 75-93.

³² **Попов, А.** Търновската „Велика Лавра“. - Известия на българското историческо дружество., 1980, XXXIII, с. 93-98.; Асеновци и „Новия град“ в Търново. - Векове, № 4, 1985, 5-10; Иван-Асеновият манастир Великата лавра в Търнов. - Сб. Културата на Средновековния Търнов, 1985, 15-25.

³³ **Dujcev, I.** La bague-scean du roi bulgare Kalojan. - Byzantinoslavica, 36 (1975), 173-183; **Божилков, Ив.** Фамилията на Асеновци. С., 1985, 56-57; **Андреев, Й.** Курс лекции по история на Второто българско царство. В. Търново, 1994, 223-244; **Теофилов, Т.** Архитектурни проблеми на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - В: В. Търново и Великотърновският край през вековете. В. Търново, 1983, 124-135.

³⁴ **Мавродинов, Н.** Цит. съч., с. 92.

³⁵ **Вълков, В.** Цит. съч., с. 37.

³⁶ **Попов, А.** Иван-Асеновият манастир..., с. 22.

³⁷ **Лихачева, В.** Искусство Византии IV-XV в. Л., 1981, с. 258.

³⁸ Пак там, с. 258.

³⁹ **Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев.** Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново според последните археологически разкопки. (предварително съобщение). - В: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии, 26-31. 08. 1996 г. Новгород, т. 4 с. 104-117.

⁴⁰ **Косева, Д.** Новооткрит стенопис в диаконикона на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - Старобългаристика, XXIII (1999), 2, 30-40, обр. 4, 5.

⁴¹ Пак там, с. 38, 39.

⁴² **Косева, Д., К. Тотев.** Стенописите в наоса и притвора на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ в светлината на последните проучвания. - Известия на историческия музей В. Търново, XIV, 1999, с. 207.

⁴³ **Косева, Д.** Цит. съч., с. 40.

⁴⁴ **Косева, Д., К. Тотев.** Цит. съч., 202-210, обр. 2, 8, 9, 10.

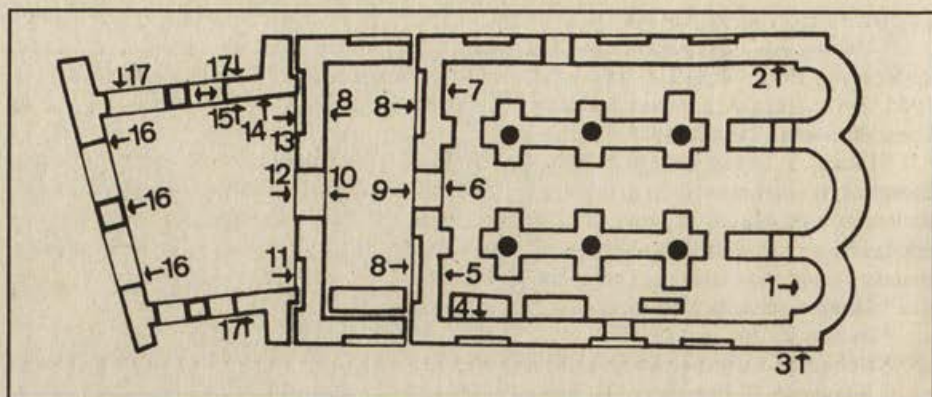
⁴⁵ **Бакалова, Е.** Ивановските стенописи и идеите на исихазма. - Изкуство, № 9, 1976, с. 15.

⁴⁶ **Косева, Д., Е. Дерменджиев.** Реконструкция на стенописния календар от притвора на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - Археологически вести, № 2, 2000, 31-35.

⁴⁷ **Косева, Д., К. Тотев.** Цит. съч., 215, 216.

⁴⁸ **Тотев, К., Д. Косева.** Нови данни за стенописите в Екзонартекса на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“. - ИИМВТ, XIII, 1998, с. 226-252.

⁴⁹ Пак там, с. 237.

План I. Църква „Св. Четиридесет мъченици“. Означение на местата с оцелели стенописи. [1] Цокълна стенописна украса в диаконикона (свален след разкопките 1992 г.). [2] Следи от живописна украса, според наблюденията при разкопките 1992-1995 г. [3] Остатъци от фасадна фрескова украса според наблюденията на Б. Филов и Й. Господинов през 1914 г. [4] Остатъци от двупластова живопис, според наблюденията на М. Москов при разкопките от 1906 г. [5] Стенописен фрагмент от сцената „Сънят на Яков“ в наоса на църквата, унищожен от земетресението през 1913 г. [6] „Успение Богородично“ - сцена в наоса, унищожена от земетресението през 1913 г. [7] „Старозаветна троица“ - сцена в наоса, унищожена от земетресението през 1913 г. [8] Сцени от стенния календар в притвора - западна стена, свалена от реставраторите; източна стена, унищожена от земетресението през 1913 г. [9] Сцената „Св. Ана Млекопитателница“, стояла в лонета над входа към наоса, унищожена от земетресението през 1913 г. [10] Сцената „Св. Елисавета Млекопитателница“, свалена от реставраторите. [11] Стенописи от вътрешността на екзонартекса - следи от цокълна стенописна украса, регистрирани при разкопките 1995 г.; двойка монаси - I регистър; „Посещението на Антоний Велики при Павел Тивейски“ - втори регистър, свалени от реставраторите. [12] Стенописи от вътрешността на екзонартекса - сцената „Видението на Прокъл“, над входа към притвора. [13] Стенописи от вътрешността на екзонартекса - следи от стенописен цокъл, открит при разкопките през 1995 г.; двойка монаси - първи регистър; „Пророк Илия в пещерата“ - втори регистър, свалени от реставраторите. [14] Следи от вътрешната цокълна украса на северната стена на екзонартекса. [15] Следи от стенописна украса по страниците на северния вход на екзонартекса, открити при разкопките през 1995 г. [16] Стенописен цокъл, открит при разкопките на М. Москов през 1906 г., укрепен на място през 1993 г. [17] Следи от фасадна стенописна украса на екзонартекса, регистрирана по време на разкопките през 1992 и 1993 г.

HISTORY OF THE INVESTIGATIONS OF THE WALL-PAINTINGS OF THE
„FORTY HOLY MARTYRS“ CHURCH IN VELIKO TURNOVO
(Summary)

Konstantin Totev

In the article are presented the basic theses of all research workers, who were working in different times with the wall-paintings of the „Forty Holy Martyrs“ church and which are connected with their style, iconography, general characteristics and date. For the most of them the date is influenced by the year, that has been written on the column with the signature of the tsar Ivan Assen II-1230.

Our opinion is that the preserved wall-paintings in the church dating back to the first half or the middle of the 14 century. It is based on the grounds of the results of the last excavation works (1992-2000), stratigraphical and architectural observations, as well as on the conclusions from the general building periodization of the temple.

Translated by Diana Kosseva